

بررسی تاثیر الگوهای شهرسازی اسلامی در مدیریت و ارتقاء کیفی رفتارهای اجتماعی در فضاهای شهری

شهرام علمی فرد^۱

چکیده

با ظهور پدیده‌ی مدرنیته و پیامدهای آن در شیوه‌ی زندگی تغییراتی حاصل شد و در جهت پاسخ‌گویی به نیازهای جدید و انطباق زندگی بر تغییرات، الگوهای جدیدی جایگزین فعالیت‌ها و ارزش‌های اصیل جاری در زندگی مسلمانان گردید که برخی از آن‌ها با ارزش‌ها و مفاهیم اسلامی فاصله داشت. از جمله می‌توان به تضعیف و تغییر رفتارهای اجتماعی در فضاهای شهری اشاره کرد. باید دانست که فضای شهری مطلوب باید پاسخگوی نیازهای شهروندان بوده و شرایط حضور فیزیکی و حیات جمعی را برقرار سازد. دستیابی به این کیفیت در گروه حضور انسان و رفتارها و فعالیت‌های اجتماعی اوست. مقاله‌ی حاضر با هدف بررسی و آسیب‌شناسی رفتارهای اجتماعی رایج در فضاهای شهری و در جهت بهبود و رونق آن با بهره‌گیری از آموزه‌های شهرسازی اسلامی نگاشته شده است. روش تحقیق در مقاله، ترکیبی از روش‌های تفسیری-تاریخی، تحلیل محتوا و علی و معلولی است. مقاله ابتدا ضمن بررسی مفهوم رفتار اجتماعی در شهر، نگرش دین اسلام را نسبت به این موضوع بیان کرده و در ادامه به تحلیل آسیب‌های رفتارهای اجتماعی رایج در کلان‌شهرها و عوامل پیدایش آن پرداخته و از آموزه‌های شهر اسلامی به عنوان رهنمود و آموزه برای بهبود و اصلاح بهره گرفته است. نتیجه اینکه کاهش امنیت در برخی از فضاهای شهری و تضعیف همبستگی و مشارکت اجتماعی در فضاهای تجاری از جمله عوامل تضعیف فعالیت‌ها و کارکردهای اجتماعی فضاهای شهری به شمار می‌آیند که مقاله با بررسی تاریخی شهرهای اسلامی و با بهره‌گیری از مبانی شهرسازی اسلامی دستمایه‌ای در جهت رفع آسیب‌های رفتاری فوق ارائه داده است.

واژگان کلیدی: شهر اسلامی، شهرسازی اسلامی، فضای شهری، رفتار اجتماعی، امنیت اجتماعی، فضای تجاری

^۱ کارشناس ارشد ایران‌شناسی از دانشگاه دولتی ارمستان، مدیر املاک و مشارکت‌ها در شهرداری تهران، ۰۹۳۵۱۰۳۸۷۰۶ - ۰۲۱۴۴۴۲۹۶۷۱

مقدمه

انسان به عنوان موجودی اجتماعی از همان بدو تولد گرایشات اجتماعی از خود نشان می‌دهد. در شهر اسلامی نیز با حاکمیت قوانین الهی و دستورات دین، در عین تنوع در گروه‌های خرد زیستی، نظام و جامعه‌ی واحد اسلامی عامل وحدت و اتصال و وفاق جمعی بود. در این جامعه به علت ثبات در آداب و رسوم و اشتراک در دین و شریعت و عرف، ثبات و اشتراکات در رفتارهای اجتماعی انسان‌ها نیز بیشتر و قوی‌تر بود؛ اما امروزه با توسعه‌ی تمدن و صنعتی شدن و افزایش جمعیت و مهاجرت و تغییر در نگرش به زمان و اقتصاد، آداب و رسوم اجتماعی و ساختار رفتارهای جمعی چون قبل جایگاه و قدرت خود را ندارد. در نتیجه فضاهای متعلق به فعالیت‌های جمعی و بستر رفتارهای گروهی از رونق و کیفیت سابق برخوردار نیست و لذا خلق فضای شهری پویا و پاسخگو به نیازهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و هماهنگ با بعد جسمی و روحی انسان همواره دغدغه‌ی کار بسیاری از دست‌اندرکاران امر طراحی فضای شهری بوده است. مقاله‌ی حاضر با هدف بررسی و آسیب‌شناسی رفتارهای اجتماعی رایج در فضاهای شهری و در جهت بهبود و اصلاح فعالیت‌ها و رونق رفتارهای اجتماعی با بهره‌گیری از آموزه‌های شهرسازی اسلامی نگاشته شده است. روش تحقیق در مقاله، ترکیبی از روش‌های تفسیری-تاریخی و توصیف داده‌ها و تحلیل محتوای آن‌ها می‌باشد. به طوری که در قسمت‌هایی از مقاله بر حسب نیاز با بهره‌مندی از مطالعات تاریخی به تفسیر و تحلیل داده‌های تاریخی و به معرفی و شناخت کارکردهای اجتماعی شهر اسلامی پرداخته‌ایم و در آسیب‌شناسی رفتارهای اجتماعی پس از جمع‌آوری و توصیف داده‌ها بر پایه‌ی روش علی و معلولی به تحلیل آسیب‌ها و علل پیدایش آن‌ها پرداخته شده است. در این مقاله در بخش اول به تعریف رفتارهای اجتماعی شهری و مفاهیم مرتبط و بررسی دیدگاه اسلام به آن اشاراتی شده و سپس در بخش دوم ضمن بررسی آسیب‌های رایج در فضاهای شهری، رهیافت‌هایی از

آموزه‌های شهرسازی اسلامی برای بهبود و رفع آسیب‌ها ارائه گردیده است.

بخش ۱. رفتار اجتماعی در شهر و جایگاه آن در شهر اسلامی

انسان درون اجتماع زندگی می‌کند و بخش عمده‌ای از رفتارهای او در ارتباط با تعاملات اجتماعی است و یا به نحوی متأثر از عوامل اجتماعی. دین اسلام به عنوان آخرین دین الهی، دینی جامع و کامل است. از این رو در اسلام، زندگی اجتماعی انسان‌ها و سرنوشت جامعه‌ی اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته و احکام و قوانین اجتماعی همانند احکام فردی دارای جایگاه و تعاریف خاصی است. از نگاه اسلام، زندگی اجتماعی و روابط افراد یک جامعه و وظایف یک شهروند در قبال مردم و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، دارای اصول و ضوابطی است که هر فرد مسلمان در مناسبات و رفتارهای اجتماعی ملزم به رعایت آن‌ها است. در این بخش ابتدا به مفهوم رفتار اجتماعی در شهر پرداخته و سپس جایگاه آن را در تعالیم اسلامی و به تبع آن در شهرسازی اسلامی بررسی خواهیم کرد.

۱-۱. تعریف و مفهوم رفتارهای اجتماعی در شهر

رابطه‌ی اجتماعی، سلسله‌ی حرکات بارزی است که انسان برای دستیابی به هدفی نسبت به انسانی دیگر انجام می‌دهد. افراد به برقراری رابطه‌ی اجتماعی نیاز ذاتی دارند و به همین علت موقعیت‌هایی فراهم می‌آورند تا بتوانند رابطه‌ی اجتماعی را تجربه کنند. (طالبی، ۱۳۸۳، ۱۶۲) در نتیجه رفتار اجتماعی یعنی هر رفتاری که نتیجه‌ی تعامل و کنش متقابل دو یا چند انسان باشد.

فضای شهری ظرف و مکان بروز زندگی اجتماعی افراد جامعه است که براساس پایه‌های فکری خردگرایانه، مشارکت مدنی آحاد جامعه و رفتارهای جمعی بر مبنای ارزش‌های انسانی شکل می‌گیرد. این تعامل اجتماعی و مشارکت مردمی را می‌توان عنصر اصلی و اساسی محتوای

خانواده‌اند که می‌بایست در زندگی با یکدیگر تعامل داشته باشند و به دیگر اعضای جامعه یاری رسانند. در مفاهیم اسلامی، انسان صرفاً به منزله‌ی «فرد» نیست بلکه رابطه‌ی او با جمع و امتی که در آن زندگی می‌کند، وجهی اساسی از هویت انسان را نشان می‌دهد. لذا در نگرش اسلامی، انسان موجودی اجتماعی بوده و نسبت به جمع و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، بی‌اراده و بی‌مسئولیت نیست. رفتارهای فردی و اجتماعی مسلمانان همواره متأثر از آموزه‌های دینی آنان است. این رفتارها در مناسبات اجتماعی ساکنان شهرها نیز تظاهر می‌یابند. از طرفی چون انجام عبادت به صورت دسته جمعی، احساس وحدت و برادری میان مسلمانان ایجاد می‌نماید در اسلام توصیه شده که برخی از عبادت‌ها همچون نمازهای یومیه و نماز جمعه به صورت جماعت برگزار شود.. همچنین مشارکت و هماهنگی همه‌ی افراد و گروه‌ها در کارهای اجتماعی امری بسیار مهم است. در قرآن کریم آمده است: (تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى، با یکدیگر در انجام کارهای نیک و پرهیزگاری، تعاون و همیاری نمایید) (مانده، آیه‌ی ۲) و یا (وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا، همگی به ریسمان الهی چنگ زده و پراکنده نشوید)، (آل عمران، آیه‌ی ۱۰۳)

با دیدگاهی که ذکر شد توجه به مناسبات و رفتارهای اجتماعی در دین اسلام و به تبع آن شهر اسلامی اهمیت خاصی دارد و در نتیجه برگزاری مراسم جمعی و تعاملات اجتماعی از مهمترین کارکردهای شهر اسلامی به شمار می-آمده؛ به گونه‌ای که فضاهای شهری بسیاری در جهت دستیابی به این هدف شکل گرفته‌اند. این فضاهای شهری که نمونه‌ی قابل توجهی از آن‌ها در شهرهای سنتی ما باقی مانده است معرف فعالیت‌های مشترک و رویدادهای اجتماعی شهر بودند و امکان بروز تعاملاتی چون خرید و فروش، فعالیت‌های دینی، گردهمایی‌های آیینی و... را سبب می‌شدند. میادین توپخانه و سبزه‌میدان تهران، نقش جهان اصفهان، گنجعلیخان کرمان، میرچخماق یزد و غیره

فضای شهری برشمرده که روابط انسانی و فعالیت‌های شهری را تحت تاثیر خود قرار می‌دهد. مفهوم تعامل اجتماعی به عنوان عنصر پایدار فضای شهری معطوف به مجموعه‌ی پویش‌ها، گرایش‌ها و نگرش‌هایی است که بر پایه‌ی عقلانیت و باورهای جمعی، خود باوری، خردگرایی و قانون‌گرایی شکل می‌گیرد» (پارسی، ۱۳۸۱، ۴۵).

عملکردهای فضاهای شهری، دارای ابعاد گوناگونی می‌باشند و مکان‌های عمومی نتیجه‌ی عملکردهای انسانی با ابعاد اجتماعی و عمومی است. این عملکردهای انسانی دارای خصلت‌های چند بعدی هستند و ضرورتاً در فضا شکل می‌یابند. عملکردها ناشی از فعالیت‌های انسانی در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بوده و معطوف به هدف معینی و ضامن بقای جامعه و تداوم بخش زندگی عمومی و اجتماعی مردمان آن جامعه می‌باشند. بنابراین انتظام عملکرد، مهمترین وجه فضای شهری است و شناخت آن به منزله‌ی شناخت مهمترین وجه فضای شهری بوده و انتظام عملکرد است که در آمیختگی رفتارهای انسانی جامعه را باعث می‌شود. (حمیدی و همکاران، ۱۳۷۶، ۳۵)

برنامه‌ریزان شهری معتقدند که شهر باید مکان همبستگی اجتماعی باشد تا فضاهای شهری بتوانند امکانات هم‌زیستی، مشارکت و آرامش را برای زندگی اجتماعی پدید آورند. کالبد و ساختار شهر اساساً باید با در نظر گرفتن کارکردهای اجتماعی و فرهنگی در فضاهای شهری توسعه پیدا کند. غفلت از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی در فضاهای شهری عامل بزهکاری، تشویش، خشونت و پرخاشگری شناخته می‌شود. (ادیبی سعدی‌نژاد و عظیمی، ۱۳۹۰، ۹۰)

۱-۲. نگرش اسلام به رفتارهای اجتماعی در شهر اسلامی

در جامعه‌ی اسلامی زندگی انسان‌ها را نمی‌توان از هم تفکیک کرد و برای هر کدام عرصه و زمینه عملی مجزا مشخص نمود، در این جامعه رفتارهای اجتماعی منسجم و یکپارچه بوده و اعضای این جامعه چون اعضای یک

هویت اجتماعی جاری در زندگی شهری، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها و شاخصه‌های شهر اسلامی است که متأسفانه امروزه از اصول و مبانی اسلامی خود فاصله گرفته و تا حدی دچار گسست شده است. در ادامه به برخی از آسیب‌های اجتماعی رایج در فضاهای شهری به خصوص در کلان-شهرها پرداخته و سعی بر این داشته‌ایم که با بهره از آموزه-های شهرسازی اسلامی به رفع آسیب‌ها و تبعات منفی آن‌ها دست یابیم.

۲-۱. کاهش امنیت اجتماعی در فضاهای شهری و راهکارهای اسلامی برای برقراری امنیت

پدید آمدن شهرک‌های متعدد و اسکان غیررسمی، ظهور تجمع‌های مسئله‌دار در نواحی پیرامونی و حومه‌ای و شهرک‌هایی که به طور غیرقانونی رشد کرده‌اند علل اصلی ناپایداری امنیتی کلان‌شهرهاست. مشکلاتی چون عدم تفاهم فرهنگی و روحی با محیط و آمیختگی قومی و فرهنگی در این شهرک‌ها ریشه‌ی بسیاری از مسائل اجتماعی و روانی و اختلافات رفتاری و اخلاقی است. (رهنمایی و پورموسی، ۱۳۸۵، ۱۸۲) از طرف دیگر علل اصلی ناپهنجاری‌ها در عواملی چون تمرکز و انبوهی جمعیت، نرخ بالای مهاجرت، آمیختگی ناهمگون قومی و فرهنگی، حاشیه نشینی، تضعیف روابط خانوادگی و تقابل سنت و تجدد قابل ردیابی است. (احمدی، ۱۳۸۰، ۱۳۸)

فضای شهری به مفهوم بستر حضور مردم و محیط زندگی اجتماعی آن‌ها، نقش بسزایی در هویت یابی و احساس امنیت اجتماعی دارد. یک فضای شهری مطلوب به صورت ذاتی تأمین‌کننده‌ی امنیت و به دور از آسیب‌ها و ناامنی‌های اجتماعی است. از طرف دیگر با تأمین شدن امنیت اجتماعی، بر رونق و پویایی فضاهای شهری افزوده می‌شود. به بیان دیگر از آنجایی که امنیت از شاخصه‌های اصلی در ارتقای کیفیت زندگی در شهرها است؛ فضاهای بی‌دفاع شهری و محلات ناامن، مخل امنیت اجتماعی و

از مصادیق بارز و به جا مانده از چنین فضاهایی به شمار می‌آیند.

بخش ۲. آسیب‌شناسی رفتارهای اجتماعی در فضاهای شهری و نقش تعالیم اسلامی در بهبود آن

بنا به تعریف ستوده آسیب‌شناسی اجتماعی مطالعه‌ی بی-نظمی‌ها و آسیب‌های اجتماعی همراه با علل و انگیزه‌های پیدایش آن‌ها و نیز شیوه‌های پیشگیری و درمان این پدیده-ها، به انضمام مطالعه‌ی شرایط بیمارگونه‌ی اجتماعی آن-هاست. (ستوده، ۱۳۸۵، ۱۱) به عقیده‌ی برخی از صاحب-نظران، هدف از آسیب‌شناسی رفتارهای اجتماعی، ریشه‌یابی بی‌نظمی‌های اجتماعی و علل گسترش آن‌ها به منظور پیشگیری از وقوع مجدد آسیب و ارائه‌ی راهکار است که برای نیل به این هدف، راهکارهایی چون طراحی مناسب فضاهای کالبدی جمعی نظیر میدین، پاتوق‌ها و پارک‌های محله‌ای، جلوگیری از ورود بی‌اندازه‌ی خودرو به محلات، ظرفیت‌سازی و تقویت سرمایه‌های اجتماعی پیشنهاد شده است. (خاک‌پور و پیری، ۱۳۸۴، ۱۳)

هر جامعه‌ای متناسب با شرایط فرهنگی و اقتصادی خود با انواعی از انحرافات و مشکلات روبروست که تأثیرات مخربی روی فرآیند ترقی آن جامعه دارد. شناخت چنین عواملی می‌تواند مسیر حرکت جامعه را به سوی ترقی و تعامل هموار سازد. از طرفی معماری و شهرسازی یکی از بارزترین نمودهای هر جامعه و آیینی تمام‌نمای اعتقادات، رفتارها، هنجارها، پیشرفت و ... است. در جامعه-ی کنونی ما، شکاف عمیقی میان تعالیم و باورهای اسلامی و فعالیت‌ها و رفتارهای اجتماعی رایج در فضاهای شهری به وجود آمده که ناشی از عدم تطابق معیارهای اسلامی، با فضاهایی است که شخصیت اجتماعی فرد را شکل می‌دهند. به نظر می‌رسد بخشی از آسیب‌های رفتاری امروز برگرفته از مفاهیم جدید زندگی است که در پی جایگزینی الگوهای فضایی فعالیت‌های زندگی مدرن ظهور یافته و در نتیجه تغییراتی در رفتارهای اجتماعی مردم پدید آورد.

مناسب در برخی از محورها و فضاهای شهری و... همگی عواملی هستند که از امنیت شهر کاسته‌اند. بنا به نظر شکویی، شهرهای امروزی به دلیل تمرکز بالای جمعیت و فراوانی ماشین‌ها به تدریج از شاخص‌های آرامش و امنیت فضای شهری فاصله گرفته‌اند. به موازات افزایش جمعیت شهری، میزان جرایم نیز بالا می‌رود. (شکویی، ۱۳۷۲، ۱۰۲)

دین از طریق آیین‌ها و مراسم، امنیت عاطفی و هویت و نقطه اتکای ثابتی برای انسان در بحبوحه‌ی ناسازگاری‌ها به بار می‌آورد. دین به انسان در شناخت خودش کمک می‌کند و باعث می‌شود که او احساس هویت کند. (همیلتون، ۲۱۰، ۱۳۷۷) امیرالمؤمنین حضرت علی(ع) در حدیثی فرموده‌اند: «بدترین جا برای سکونت جایی است که ساکنین در آن امنیت نداشته باشند». همچنین امام صادق(ع) نیز در این باره فرموده‌اند: «سه چیز است که عموم مردم بدان نیازمندند: امنیت و عدالت و فراوانی نعمت.» (فرهنگ معارف و معاریف، ج ۲، ۱۳۷۹، ۵۲۳) اهمیت امنیت برای شهر و شهروندان به حدی است که خداوند تبارک و تعالی به هنگام قسم یاد کردن به شهر (مکه) آن را به صفت امین یاد می‌فرماید: «و هذا البلد الامین، و قسم به این شهر امن و امان» (مکه معظمه) (تین، ۸) (نقی زاده، ۱۳۷۹، ۱۵) در اسلام مهمترین وظیفه‌ی رهبری، کنترل و زیر نظر داشتن امنیت اجتماعی شهر است. همچنین از مهمترین اهداف حکومت اسلامی، برقراری صلح و امنیت در شهر و ایجاد آرامش برای مظلومین است. (نهج البلاغه، ۱۳۷۶، ۳۵۷) دینی که مدعی تامین سعادت کامل انسان است، نمی‌تواند نسبت به اموری که در تامین رفاه و امنیت و استقلال نقش اساسی دارند، بی تفاوت باشد. (صارمی، ۱۳۹۰، ۹) با توجه به نمونه احادیث مذکور، امنیت اجتماعی در اسلام از اهمیت خاصی برخوردار بوده و ابعاد گوناگونی دارد.

در تعالیم اسلامی سلسله مراتب بین فضاهای مختلف شهر و مفاهیمی مانند حرمت، امنیت اجتماعی و روانی نقش بسیار مهمی در تنظیم روابط اجتماعی فرد با جامعه ایفا می‌نمایند.

زندگی شهروندی بوده و در نتیجه با وجود آوردن نابهنجاری‌های اجتماعی، کیفیت زندگی اجتماعی در فضای شهری را به شدت کاهش داده و کمبود امنیت، بهره‌مندی از فضاهای شهری و آسایش مردم را مورد تهدید قرار می‌دهد. به عقیده‌ی صالحی مبانی نظری نظم و امنیت، معطوف به فلسفه وجود این دو مفهوم و رابطه‌ی کنش متقابل آنها در جامعه می‌باشد، و از بنیادی‌ترین مولفه‌های هر جامعه محسوب می‌شود. بنابراین در هر جامعه‌ای نتیجه‌ی فقدان نظم و امنیت، از هم پاشیدگی آن جامعه خواهد بود و در مقابل، عامل پایداری اجتماعی هر جامعه‌ای نظم و امنیت اجتماعی است. (صالحی، ۱۳۸۷: ۱۷) واضح است که کالبد و روح حاکم بر یک فضای شهری ارتباط تنگاتنگی با میزان برقراری امنیت در آن فضا دارد. معابر خلوت و تاریک، فضاهای بی‌دفاع شهری، شلوغی بیش از حد و تجمع و لگردان از جمله مواردی هستند که بستر ناامنی را فراهم می‌کنند.

با ظهور خیابان در شهرسازی و تحت تأثیر این پدیده‌ی نو، به تدریج هویت درون محله‌ای تضعیف و محلات در مقیاس کلان‌تر و به واسطه‌ی خیابان به یکدیگر مرتبط شدند. آنچه مشهود است با تاکید و تکیه بر بزرگراه‌ها و خیابان‌کشی‌ها در کلان‌شهرهای کشور، ارائه‌ی خدمات بیشتر به سواره‌ها و خودروها تکیه دارد و در نتیجه این قبیل شهرها محلی برای حضور انسان‌هایی شده که نسبت به هم غریبه‌اند و با هدف کسب معیشت و برای انجام فعالیت‌های اقتصادی از حضور یکدیگر بهره می‌برند. در این ساختار، فضای عمومی شهر و حضور مردم با هدف فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی کم‌رنگ و در نتیجه امنیت فضاهای شهری به مفهوم سنتی خود نامتعارف شده است. علاوه بر مشکلات مذکور، فضاهای بی‌دفاع شهری از جمله معضلات اصلی در برقراری امنیت در فضاهای شهری محسوب می‌شوند. املاک بی-مالک و متولی، ساختمان‌های متروکه، پل‌های هوایی که با آگهی‌های تبلیغاتی پوشیده شده‌اند، فقدان روشنایی

امنیت اجتماعی در فضاهای شهری سامان بخشی به فعالیت-
های اجتماعی در قالب خانواده، همسایه، محله و شهر است.
(همان، ۱۶)

باید توجه داشت که طراحی فضای شهری قابل دفاع به
عنوان یکی از اصلی ترین فعالیت هایی که نیاز جامعه را از
حیث امنیت باید تحقق بخشد، قصد دارد شرایطی را
ایجاد کند که با مشارکت مردم و نظارت دولت قابلیت
پیشگیری از وقوع یا تقلیل میزان جرایم را داشته باشد. به
عقیده ی برخی صاحب نظران حضور مردم چه غریبه و
چه آشنا احساس ایمنی را در فضای عمومی ارتقاء داده
و وسیله ای است که به کمک آن می توان فضا را به
صورت طبیعی مورد نظارت قرار داد. لذا به تبع حضور
مردم احساس امنیت افزایش می یابد و در نتیجه نظارت
طبیعی یک بعد تعیین کننده است. ساختار، شکل
فیزیکی فعالیت ها و مردم، عواملی هستند که فرصت ها را
برای نظارت بیشتر می کنند. (ادیبی سعدی نژاد و عظیمی،
۱۳۹۰، ۹۲) از سوی دیگر ذکر این نکته ضروری است
که کنترل ناهنجاری و نظارت اجتماعی و طراحی فضای
شهری قابل دفاع قصد ندارد نقش دستگاه های قضایی و
انتظامی را ایفا کند بلکه هدف آن تعیین و تنظیم راهبرد
طراحی شهری در جهت پیشگیری از جرایم شهری یا
کاهش میزان آن برای ایجاد امنیت و آرامش خاطر
انسان ها در محیط های شهری است که با تعیین
راهبردهای اجرایی با مشارکت مردم و با تشکیل
انجمن های صنفی و محله ای و تحت نظارت دولت میسر
خواهد شد. (حجتی و مضطرزاده، ۱۳۹۱، ۷۷) در نتیجه
باید دانست که آرامش فضای شهری از ابتدا به وسیله
پلیس تأمین نمی شود ولی با حضور پلیس تضمین می
شود. آرامش فضای شهری ابتدا از طریق شبکه ی
ناخود آگاه و پیچیده ی اجتماعی و استانداردهای موجود
بین شهروندان حفظ می شود (جیکوبز، ۱۳۸۶، ۴۵).

برای احیای امنیت در فضاهای محله ای و فرا محله ای، می-
بایست مراکز هویت بخش محلات با رویکردی فرهنگی،

در شهر اسلامی برای تأمین حقوق و حفاظت و برقراری
امنیت، همبستگی و پیوندهای اجتماعی خاصی برقرار
می شود که ریشه های متنوعی دارد که از آن جمله می توان
به منافع شغلی، تعصبات شهری، مذهبی و قومی اشاره کرد.
بدین ترتیب دین اسلام رفاه و امنیت را در گروهی رعایت
قوانین و مقررات حاکم بر اجتماع و با تکیه بر عقل و شرع
دانسته و طبیعتاً هر گونه ناامنی و گرفتاری را نتیجه ی عدم
رعایت قوانین و مقررات اجتماعی.

در شهرسازی اسلامی، شهر و فضاهای شهری در خدمت
انسان ها می باشد. حضور میدان های کوچک در محلات
علاوه بر میدان یا میادین اصلی شهر، حضور مردم و روابط
اجتماعی محله را برقرار می ساخت که به موجب آن امنیت
اجتماعی در محله و به تبع آن در مقیاس بزرگ تر امنیت
کل شهر تأمین می گردد. این مسئله به گونه ای است که
تمام افراد ساکن در یک محله، خود را موظف به حفظ
جان و مال و ناموس ساکنان محله می دانستند. به عقیده ی
انصاری، در شهر اسلامی همکاری و تعاون بین افراد یک
محله و حمایت اجتماعی و اقتصادی آنان از یکدیگر آن-
قدر بود که فقدان قوانین و مقررات برای تأمین امنیت
اجتماعی افراد را جبران کند. (انصاری، ۱۳۸۱، ۱۹) در این
نظام زیستی، شهروند یا ساکن محله احساس تعلق و
وابستگی به محله و هم محله ای های خود دارد و به هویت
خود و محله ی خود می اندیشد.

صارمی در بررسی های خود در خصوص دیدگاه قرآن
مجید در پیاده سازی امنیت، چند عامل را در شکل گیری
شهر امن موثر دانسته که از آن جمله می توان به این موارد
اشاره کرد. «زیباسازی، آموزش هدفمند، رعایت عدالت در
اداره ی شهر، مسکن مطلوب، استحکام بخشی به
زیرساخت ها و نیازهای شهری، کیفیت محیط شهر و تقویت
فعالیت های اجتماعی». (صارمی، ۱۳۹۰، ۱۱) همچنین به
عقیده ی وی یکی از مهمترین اقدامات در جهت استقرار

در پی توسعه‌ی شهرها در دوران معاصر و گسترش احداث خیابان برای دسترسی سواره و شکل‌گیری الگوهای جدید سکونت و شهرنشینی، ارتباطات مردمی اصناف همچون گذشته توسعه نیافت. یکی از پیامدهای این تغییر ساختار شهر، شکل‌گیری خیابان برای تردد وسایل نقلیه و استقرار پیاده‌روها و سپس فضاهای تجاری به شکل ردیفی در مجاورت آنها بود. پس از مدتی رونق و تقاضا برای فضاهای تجاری و اداری منجر به پیدایش پاساژها گردید. در نتیجه چیزی که امروز از بازارهای تاریخی مانده است کارکردهای اصیل اجتماعی سابق را به همراه ندارد و گویی که فضایی است صرفاً کالبدی با کارکرد اقتصادی و عاری از مناسبات اجتماعی. فضاهای تجاری در کلان-شهرهای کشور از نظر کالبد و مفاهیم تجاری تغییرات بسیاری داشته‌اند که برخی از این تحولات، کارکرد اجتماعی فضاهای تجاری شهر را تحت تأثیر قرار داده و از پویایی و رونق فعالیت‌های اجتماعی شهر کاسته است. به نظر می‌رسد در بررسی علل این اتفاق باید به چند مورد اشاره کرد.

یکم اینکه در ساختار جدید شهرها، فضاهای تجاری در مقیاس کلان شهری از انسجام بازارهای سنتی برخوردار نیستند و بیشتر به صورت لکه‌هایی در سطح شهر پراکنده شده‌اند. این پراکنش نامنظم، یکدستی بافت تجاری شهر کاهش داده و در نتیجه ساختار اجتماعی منطبق بر ارتباطات انسانی را از هم گسسته است. گرچه به واسطه‌ی پیشرفت تکنولوژی روش‌های ارتباطی به طرق دیگری برقرار می‌شود، لیکن نمی‌تواند مفهوم روابط انسانی چهره به چهره و تعاملات اجتماعی رایج در بازارهای سنتی که بر پایه‌ی شهرسازی اسلامی شکل گرفته بودند را به دنبال داشته باشد. دوم اینکه بخش قابل توجهی از اصناف مقتدر در بازار سنتی، امروزه بنا به دگرگونی‌های اجتماعی و تغییر در نظام اقتصادی یا به کلی از هم پاشیده و یا به تدریج رو به نابودی‌اند. اصنافی چون آهنگری، مسگری و برخی اصناف هنری و صنایع دستی از این جمله‌اند. این اصناف نقش قابل

اجتماعی مجدداً شکل گرفته و حیات اجتماعی خود را به فضاهای شهری تسری دهند. برای جذب مردم به فضاهای اجتماعی شهر باید شاخص‌های امنیتی از جمله دسترسی امن پیاده، انجام مراسم آیینی و دینی و نظارت اجتماعی در فضای شهری رونق یابد. در این راستا، نهادهای مردمی چون شورای شهر، معتمدین محله و مساجد می‌توانند نقش مهمی ایفا کنند و با ایجاد نظم عمومی و امنیت در محلات و به تبع آن در شهر، امنیت فضاهای عمومی شهر را سبب شوند. در واقع با رویکرد محله‌گرایی و با تسری آن در شهر می‌توان به برقراری امنیت و جاری ساختن حس امنیت در شهر کمک شایانی نمود. به عقیده‌ی صالحی دستاورد اجتماعی انسجام ساختار فضایی محله، انسجام اجتماعی و برقراری امنیت و نیز جلوگیری از رفتارهای ناهنجار و آنومیک در هر یک از محلات می‌باشد. بدین ترتیب، ساختار فضایی محلات حداقل با مشخص بودن محدوده-های ذهنی آن و نیز برخورداری از یک مرکز شکل گرفته و ساختار فضایی مشخص به افزایش احساس تعلق می-انجامد و زمینه‌ی مناسبی برای کنترل و نظارت اجتماعی به وجود می‌آورد. (صالحی، ۱۳۸۷، ۶۵) به علاوه حاکمیت نظارت‌های خودجوش اجتماعی و وجود روابط چهره به چهره می‌تواند عوامل اصلی ایجاد امنیت در فضاهای عمومی محله و شهر محسوب گردد. در واقع این کیفیت سبب می‌شود که فرد احساس کند که مورد توجه عناصر محیط قرار گرفته، به عبارت دیگر مخاطب فضا برداشتی حاکی از قائل شدن اهمیت از سوی محیط بر وی خواهد داشت و در نتیجه در ذهن مخاطب نوعی امنیت ذهنی شکل گرفته و در نهایت آرامش و امنیت بر فضا حاکم خواهد شد. در این راستا تدوین چارچوب منظم تعاملات اجتماعی و برنامه‌ریزی مسئولان برای شکل‌گیری مناسبات و برقراری مراسم و فعالیت‌های محلی و شهری از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

۲-۲. تضعیف همبستگی و کارکرد اجتماعی در فضاهای تجاری شهری

مهم‌ترین ویژگی درون مجموعه‌ای بازار ظهور و ثبوت تشکل‌های صنفی، سیاسی و اجتماعی است و پایه‌گذار تشکیل نهادهای مدنی در جامعه می‌باشد. (فلامکی، ۱۳۷۱) بازار از نظر کارکردهای اقتصادی- اجتماعی قدرت و دامنه نفوذ وسیعی داشت. ویژگی‌های کارکردی بازار و پیوند با مراکز مهم سه گانه‌ی سیاسی- اقتصادی و مذهبی موجب جریان یافتن همه فعالیت‌های اجتماعی به سوی بازار می‌شد در هنگام بحران‌های اجتماعی، سیاسی، به خصوص در مقابله با عوامل خارجی، بازار به عنوان سنگر اجتماعی مردم فعال می‌شد. (نظریان، ۱۳۷۲، ۲۷)

در برگزاری جشن‌های ملی و مذهبی، بازار فعال‌ترین قشر مردمی به شمار می‌رفت و بازاریان با آذین‌بندی و چراغانی بازارها به استقبال این جشن‌های آیینی و مذهبی می‌رفتند. علاوه بر این در بسیاری از بازارها مسابقات ورزشی از جمله کشتی و ورزش‌های پهلوانی و زورخانه‌ای انجام می‌گرفت. در برگزاری مراسم عزاداری و سوگواری ماه محرم معمولاً هر یک از اصناف مراسم جداگانه‌ای برگزار می‌کردند و اغلب در برگزاری بهتر آن با همدیگر رقابت می‌کردند. در بازار به هنگام درگذشت علمای برجسته‌ی دینی و بزرگان نامدار شهر نیز مراسم سوگواری برگزار می‌شد. (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰)

نظام خاص پیشه‌وری و سوداگری ایرانی به گونه‌ای است که خریدار بتواند با آسانی کالاهای مغازه‌های مختلف یک صنف را با هم مقایسه کند و وضع استثنایی و انحصاری یک کالا باعث فریب و غبن و زیان خریدار نشود. شکل-گیری راسته و گردآوری کالاهای مشابه در دکان‌های نزدیک به هم و در یک بازار بر خلاف دیگر نقاط جهان و بر عکس اکثر بازارهای امروز کلان‌شهرها به خریدار این امکان را می‌دهد که کالاهای مورد نظر خود را به نحو دلخواه و مبتنی بر اقتصاد خانواده‌اش تهیه کند. (پیرنیا، ۱۳۷۱) این نحوه‌ی استقرار پیشه‌وران و تجار ایرانی یعنی جای گرفتن آن‌ها نزدیک به هم و در یک راسته بازار برای عرصه کالاهای مشابه و انتظام و تبعیت از یک

توجهی در همبستگی بازاریان و برقراری پیوندها و تعاملات اجتماعی و رخدادهای جمعی بازار داشته‌اند.

سوم اینکه ظهور اینترنت به جای جای زندگی انسان‌ها در مقوله‌ی خرید و فروش نیز تسری یافته و سازوکار فعالیت خرید و فروش به خصوص در کلان‌شهرها را تا اندازه‌ای تغییر داده است. بی‌شک فاصله‌های فیزیکی و روانی پدید آمده بین اعضای جامعه تجاری، کارکردهای اجتماعی را به شدت تضعیف کرده و از طرف دیگر فراغت و تفرج همراه با جذابیت و تعامل انسانی را که در فعالیت خرید وجود داشت را از بین می‌برد که البته خوشبختانه به علت بهره‌مندی از همین جذابیت، مقوله خرید اینترنتی لااقل برای بخش قابل توجهی از اجناس هنوز فراگیر نشده است.

یکی از ویژگی‌های کارکردهای جاری در شهر اسلامی، رواج فعالیت‌های تجاری منطبق بر اصول داد و ستد در بازار ایرانی و یا تعالیم اقتصاد اسلامی است. یکی از اشتراکاتی که سبب همبستگی اجتماعی در شهر سنتی می‌شود، اهداف و منافع مشترک شغلی است که مسبب پیدایش نظام صنفی در اقتصاد اسلامی است. برخی بر این باورند که نظام صنفی رایج در بازار سنتی ایران به منظور حمایت از حرفه شکل نگرفته، بلکه هدف در پیدایش آن‌ها نظارت حکومت بر اصناف به عنوان نهاد مردمی بوده است و در نتیجه حکومت را مؤسس اصناف برمی‌شمارند. (ترنر، ۱۳۷۹، ۱۸۰). این تفکر پیرامون اصناف تجاری اسلامی، ماهیتی برخلاف جایگاه اصناف در شهرسازی غربی دارد. به طوری که صاحبان این عقیده، اصناف تمدن غربی را نهادهایی مستقل و خودمختار و بی‌ارتباط با حکومت و اصناف اسلامی را وابسته به حکومت می‌دانند. به هر ترتیب، اصناف چه متکی بر حکومت و چه مستقل، نهادی مردمی بودند که وظایفی چون آموزش هر حرفه و شیوه‌های تجارت، نظارت بر حسن تولیدات و معاملات، تاکید بر منافع صنفی، تنظیم قیمت‌ها در بازار و نظارت بر برقراری حقوق کسبه را بر عهده داشتند. فلامکی معتقد است بازار ایرانی سمبل و نمادی از همبستگی، همفکری و هم‌آوایی جمعی بوده و

واکنش برمی‌خاست. به عنوان مثال تعطیلی بازارها در شهرهای کشور در جنبش تنباکو از آن جمله است. همچنین در میان بازاریان، هم‌نوایی و همدردی اجتماعی، کمک به یکدیگر و خانواده‌های مستحق، برگزاری مراسمی چون «گل‌ریزان» و انجام کارهای عام‌المنفعه بسیار مرسوم بوده است.

موقعیت و جایگاه شهری بازار به عنوان امتداد اصلی شهر و هم‌نشینی بازار با سایر فضاهای مهم شهر و نقش و منزلت بازاریان در زندگی شهری باعث می‌شد که بازار در همه‌ی شهرهای ایران فقط جایگاه تولید و تجارت نبوده و صرفاً به فعالیت‌های اقتصادی اکتفا نکند و تبدیل به فضایی برای بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی شود و از یک سو با مذهب و از سوی دیگر با سیاست در ارتباط باشد و از همه مهم‌تر پایگاه اصلی روابط فرهنگی و فعالیت‌های اجتماعی هر شهر بوده است. بدین ترتیب می‌بایست بازار را محلی برای ابراز همبستگی، وحدت و انسجام اجتماعی شهروندان و مهم‌ترین عنصر شکل‌دهنده‌ی شهر در فضای سیاسی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی دانست.

باید پذیرفت که فضاهای تجاری امروز چه از نظر کالبد و سیمای شهری و چه از بابت کارکردهای رایج و به خصوص از لحاظ مفاهیم معنایی نسبت به بازارهای سنتی تغییرات بسیاری کرده‌اند و در نتیجه قواعد حاکم بر بازار سنتی پاسخگوی ساختار مدرن فضاهای تجاری امروز نیست. اما با بهره‌گیری از آموزه‌های شهرسازی اسلامی و با احیای رفتارهای اجتماعی شهری منطبق بر عرف و شرع می‌توان ماهیت مدرن و کاملاً اقتصاد‌گرای امروز که صرفاً به هزینه و زمان و بهره‌ی مالی می‌اندیشد را قدری تغییر داد. در این راستا با احیای مجدد فعالیت‌های جمعی در بازار در قالب برگزاری مراسم آئینی و دینی شامل جشن‌ها و عزاداری‌ها، تاسیس و تقویت تشکلهای مردمی در فضاهای تجاری با هدف مشارکت اجتماعی بازاریان و وحدت بیشتر آن‌ها در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و حتی سیاسی و همین‌طور در حل مشکلات سایر کسبه و اصناف،

سیستم صنفی، بر کارکرد و نقش بازار در مناسبات اجتماعی افزوده بود. چرا که این نزدیکی کالبدی علاوه بر برقراری ارتباطات انسانی و تعاملات بیشتر و صمیمانه‌تر، موجبات پیدایش و برقراری مناسبات اجتماعی را سهل-الوصول‌تر و با یکپارچگی و تمرکز بیشتری ممکن می‌ساخت.

بازار سنتی نمود عینی فضاهای جمعی و در عین حال که محور اقتصادی-تاریخی شهرهای اسلامی محسوب می‌شود، نقش اجتماعی و فرهنگی برجسته‌ای نیز داشته است. در شهرهای اسلامی بازارها به مسجد جامع وابستگی کالبدی و کارکردی نزدیکی داشته‌اند. مسجد جامع به سبب تقدم وظایف مذهبی در جای مناسبی در هسته‌ی مرکزی و به عنوان قلب شهر و بازار به عنوان مرکز معیشت مردمی و فعالیت‌های صنفی و به مثابه ستون فقرات شهر محسوب می‌شده است و در مجموع و با هم‌نشینی عناصر دیگر چون مدارس و کاروانسراها یک پیکر جامع و منسجم را پدید می‌آورد. همچنین بازار به عنوان کانال ارتباطی شهر فضایی برای رد و بدل اخبار و اطلاعات به شمار می‌رفت؛ به طوری که اطلاعات و اخبار از طریق آن به اطلاع شهروندان می‌رسید. اخبار را جارچیان در بازارها به مردم می‌رساندند. به عبارت دیگر بازار توسط افراد و به صورت شفاهی به مانند یک شبکه خبری در دوران فقدان وسایل ارتباط جمعی ارتباط و تبادل خبری را برقرار می‌نمود. از طرف دیگر بازار در عزاداری‌ها و در مناسبت‌های خاص، برگزاری مراسم را نیز بر عهده داشته است. از جمله برگزاری مراسم تعزیه خوانی و عزاداری ایام محرم که از مهم‌ترین کارکردهای بازار به شمار می‌رفته است. علاوه بر این بازار مکانی برای تفریح و گذران اوقات فراغت شهروندان نیز بوده است. بازار در این ساختار اجتماعی، به عنوان نمادی از شهر، نمایانگر همبستگی و یکپارچگی مردم به شمار می‌آمد. اصناف نیز یکی از مهم‌ترین تشکلهای اجتماعی و حتی سیاسی شهرها بودند. در بروز برخی اتفاقات مهم، این بازار بود که با همبستگی و اتحاد به

بهبود و رفع آسیب‌ها ارائه گردیده است. از این میان دو آسیب به عنوان آسیب‌های اجتماعی جدی‌تر در فضاهای شهری تحلیل و علل پیدایش آن‌ها بررسی و رهیافت‌های پیشنهادی ارائه شده است.

۱- هر جامعه‌ای متناسب با شرایط فرهنگی و اقتصادی خود با انواعی از انحرافات و مشکلات روبروست. کاهش امنیت اجتماعی در فضاهای شهری و تبعات حاصل از آن از مواردیست که از رونق و سرزندگی فضاهای شهری کاسته است. با ظهور خیابان و بزرگراه در شهرسازی و تحت تأثیر این پدیده‌ی نو، به تدریج هویت درون محله-ای تضعیف و ارائه‌ی خدمات بیشتر به سواره‌ها و خودروها تکیه دارد و در نتیجه شهرها محلی برای حضور انسان‌هایی شده که نسبت به هم غریبه‌اند. به علاوه، فضاهای بی‌دفاع شهری، املاک بی‌مالک و متولی، ساختمان‌های متروکه از جمله دیگر معضلات اصلی در برقراری امنیت در فضاهای شهری محسوب می‌شوند. در حالی که در شهرسازی اسلامی با حضور مردم و روابط چهره به چهره، امنیت اجتماعی در محله و به تبع آن در مقیاس بزرگ‌تر امنیت کل شهر تأمین می‌گردد. این مسئله به گونه‌ای است که تمام افراد ساکن در یک محله، خود را موظف به حفظ جان و مال و ناموس ساکنان محله می‌دانستند. در نتیجه یکی از مهمترین اقدامات در جهت استقرار امنیت اجتماعی در فضاهای شهری سامان‌بخشی به محلات و فعالیت‌های اجتماعی آن-هاست. برای احیای امنیت در فضاهای شهری، می‌بایست مراکز هویت‌بخش محلات با رویکردی فرهنگی، اجتماعی مجدداً شکل گرفته و حیات اجتماعی خود را به فضاهای شهری تسری دهند و برای جذب مردم به فضاهای اجتماعی شهر باید شاخص‌های امنیتی رونق یابد. حاکمیت نظارت‌های خودجوش اجتماعی و وجود روابط چهره به چهره، دسترسی امن پیاده و انجام مراسم آیینی و دینی از عوامل اصلی ایجاد امنیت در فضاهای عمومی محله و شهر محسوب می‌گردد. در این راستا برنامه‌ریزی مسئولان جهت تدوین چارچوب منظم تعاملات اجتماعی و برقراری مراسم

می‌توان نقش عمده‌ای در ارتقای کیفی کارکرد اجتماعی بازار ایفا کرد. با واگذاری مدیریت بخش عمده‌ای از فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی به بازاریان و اصناف و تامین فضاهایی که قابلیت برگزاری مراسم جمعی را داشته باشد و با ایجاد تسهیلات و اعطای امتیازات به اصناف و کسبه‌ی علاقمند و متولی در فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی می‌توان در این مسیر قدم‌های موثری برداشت. همچنین دستیابی به کیفیات مطلوب فضاسازی و توجه به هویت اسلامی و تاریخی در طراحی و ساخت مجموعه‌های تجاری، شرایط مساعدتری برای حضور شهروندان مهیا ساخته و بر رونق چنین فضاهایی خواهد افزود.

جمع‌بندی

فضاهای شهری عرصه‌ی رفتار متقابل اجتماعی و فرهنگی و بستر حضور و مشارکت مردمی است. در دین اسلام و به تبع آن در شهر اسلامی، رفتارها و تعاملات اجتماعی از اهمیت خاصی برخوردار است و در نتیجه در شهرسازی اسلامی همواره برای حضور جمعی مسلمانان و رخدادها و مناسبات اجتماعی‌شان، فضاها، تمهیدات و ضوابطی در نظر گرفته شده است. در شرایط امروز با توسعه‌ی تمدن و صنعتی شدن و افزایش جمعیت در ماهیت الگوها و نیازهای زندگی و رفتارهای اجتماعی نیز تغییراتی حادث گردیده که منجر به بروز برخی آسیب‌های رفتاری در فضاهای شهری و زندگی اجتماعی وابسته به آن شده است. مقاله‌ی حاضر با عنوان «شهر اسلامی و رفتارهای اجتماعی» بر این هدف است که آسیب‌های رفتار اجتماعی جاری در فضاهای شهری امروز به خصوص در کلان‌شهرها را بررسی و با بهره از آموزه‌های شهرسازی اسلامی به ارائه‌ی راهکار در جهت بهبود و اصلاح آن بپردازد. بر این اساس در بخش اول به تعریف رفتارهای اجتماعی شهری و مفاهیم مربوطه و همین‌طور به بررسی دیدگاه اسلام نسبت به آن پرداخته‌ایم. سپس در بخش دوم ضمن بررسی آسیب‌های رایج در فضاهای شهری، رهیافت‌هایی از آموزه‌های شهرسازی اسلامی برای

که قابلیت برگزاری مراسم جمعی را داشته باشد می توان در این مسیر قدم های موثری برداشت. توجه به معماری منطبق بر هویت اسلامی و تاریخی در طراحی و ساخت مجموعه های تجاری نیز امکان بهره مندی بیشتر شهروندان را فراهم می آورد و بر رونق فضاهای تجاری خواهد افزود.

فهرست منابع

- ۱- احمدی، حبیب. (۱۳۸۰). کلان شهرها در کشورهای در حال توسعه، زمینه ساز انحرافات اجتماعی. ماهنامه ای اطلاعات سیاسی - اقتصادی. شماره اول و دوم. سال شانزدهم.
- ۲- ادیبی سعدی نژاد، فاطمه و عظیمی، آزاده، (۱۳۹۰)، تبیین امنیت در محیط شهری بر مبنای پارامترهای کالبدی و طراحی (نمونه موردی شهر بابلسر)، نشریه ی جغرافیایی آمایش محیط (۱۵): ۱۰۵-۸۱
- ۳- افروغ، عماد. (۱۳۷۷). فضا و نابرابری اجتماعی، ارائه ی الگویی برای جدا گزینی فضایی و پیامدهای آن. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ۴- انصاری، ابراهیم، (۱۳۸۱)، جایگاه اجتماعی محله در شهرهای اسلامی با تاکید بر اصفهان. نشریه ی دانشکده ی علوم انسانی دانشگاه اصفهان. شماره ی (۱): ۲۶-۱۵
- ۵- پارسی، حمید رضا، (۱۳۸۱)، شناخت محتوای فضای شهری، مجله هنرهای زیبا، (۱۱): ۴۹-۴۱
- ۶- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۷۲). آشنایی با معماری اسلامی ایران، توین غلامحسین معماریان. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- ۷- تانکیس، فرن. (۱۳۹۰). فضا، شهر و نظریه ی اجتماعی، مناسبات اجتماعی و شکل های شهری. ترجمه ی حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی. تهران: دانشگاه تهران.
- ۸- ترنر، برایان. (۱۳۷۹) ماکس وبر و اسلام، ترجمه ی سعید وصالی. تهران: نشر مرکز.
- ۹- جعفری، محمدتقی، (۱۳۷۶). ترجمه و تفسی نهج البلاغه، جلد ۱، تهران: انتشارات دفتر نشر اسلامی

و فعالیت های محلی و شهری از جایگاه ویژه ای برخوردار است.

۲- در پی توسعه ی شهرها و گسترش احداث خیابان و بزرگراه و شکل گیری الگوهای جدید سکونت، فضاهای تجاری در کلان شهرهای کشور از نظر کالبد و مفاهیم تجاری تغییرات بسیاری داشته اند که برخی از این تحولات، از پویایی و رونق فعالیت های اجتماعی شهر کاسته است. پراکنش نامنظم فضاهای تجاری، یکدستی بافت تجاری شهر را کاهش داده و در نتیجه ساختار اجتماعی منطبق بر ارتباطات انسانی را از هم گسسته است. همچنین کسادی و نابودی برخی از اصناف مقتدر بازار سنتی در نظام تجاری امروز، سبب تضعیف و یا حذف این اصناف شده و به موجب آن از مناسبات اجتماعی و رخدادهای جمعی فضاهای اصیل تجاری کاسته شده است. عامل دیگر پیدایش و گسترش خرید و فروش اینترنتی در سال های اخیر است که تا اندازه ای سازوکار روابط اجتماعی فعالیت تجارت را تغییر داده است. اما در شهرسازی اسلامی، بازار از نظر کارکردهای اقتصادی - اجتماعی قدرت و دامنه نفوذ وسیعی داشت. ویژگی های کارکردی بازار و پیوند با مراکز مهم سه گانه ی سیاسی - اقتصادی و مذهبی موجب جریان یافتن همه فعالیت های اجتماعی به سوی بازار می شد. باید پذیرفت که فضاهای تجاری امروز چه از نظر کالبد و کارکرد و از لحاظ مفاهیم معنایی نسبت به بازارهای سنتی تغییرات بسیاری کرده و در نتیجه قواعد حاکم بر بازار سنتی پاسخگوی ساختار مدرن فضاهای تجاری امروز نیست. اما می بایست ماهیت مدرن و کاملاً اقتصاد گرای امروز که صرفاً به هزینه و زمان و بهره ی مالی می اندیشد را قدری تغییر داد. در این راستا با احیای مجدد فعالیت های جمعی در بازار در قالب برگزاری مراسم آئینی و دینی و با تاسیس و تقویت تشکل های مردمی با هدف مشارکت اجتماعی بازاریان می توان نقش عمده ای در ارتقای کیفی کارکرد اجتماعی ایفا کرد. با واگذاری مدیریت بخش عمده ای از فعالیت های فرهنگی - اجتماعی به بازاریان و اصناف و تامین فضاهایی

- ۱۰- جنکینز، ریچارد. (۱۳۸۱). هویت اجتماعی. ترجمه تورج یاراحمدی. تهران: انتشارات تیرازه.
- ۱۱- جیکوبز، جین. (۱۳۸۶). مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی. ترجمه‌ی حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی. تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۲- حبیبی، محسن. (۱۳۸۳). از شار تا شهر. تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۳- حاجتی، وحیده و مضطرزاده، حامد، (۱۳۹۱) طراحی شهری؛ پیش‌نیاز خلق فضاهای شهری امن، ماه‌نامه-ی دانش‌نما (۲۰۸): ۶۹-۷۷
- ۱۴- حسینی دشتی، سید مصطفی. (۱۳۸۵). فرهنگ معارف و معاریف. ج ۲. تهران: انتشارات آرایه.
- ۱۵- حمیدی، ملیحه و سیروس صبری، رضا و حبیبی، محسن و سلیمی، جواد، (۱۳۷۶)، استخوان بندی شهر تهران، جلد ۱، تهران: معاونت فنی و عمرانی شهرداری تهران.
- ۱۶- خاک‌پور، برات‌علی و پیری، عیسی. (۱۳۸۴). آسیب‌شناسی اجتماعی شهر و نقش سرمایه‌های اجتماعی و کالبدی شهروندان در کاهش آن (دیدگاه جغرافیایی). نشریه‌ی جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد. شماره‌ی ۶: ۳۰-۱۳
- ۱۷- دانشپور، سید عبدالهادی. (۱۳۸۰). بازشناسی مفهوم هویت در فضای عمومی شهری (خیابان) نمونه موردی: تهران (خ انقلاب). پایان‌نامه دکتری دانشگاه تهران، استاد راهنما: دکتر سید محسن حبیبی
- ۱۸- رضایی، احمد و احمدلو، حبیب. (۱۳۸۴). نقش سرمایه اجتماعی در روابط بین قومی و هویت ملی (بررسی جوانان تبریز و مهاباد). فصلنامه مطالعات ملی، سال ششم. (۲۴): ۳۳-۷
- ۱۹- رهنمایی، محمد تقی و پور موسوی، سید موسی. (۱۳۸۵). بررسی ناپایداری‌های امنیتی کلان‌شهر تهران، بر اساس شاخص‌های توسعه پایدار شهری. نشریه‌ی پژوهش‌های جغرافیایی. شماره‌ی (۵۷): ۱۹۳-۱۷۷.
- ۲۰- ستوده، هدایت‌الله، (۱۳۸۵)، آسیب‌شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات). تهران: نشر آوای نور
- ۲۱- سلطان زاده، حسین. (۱۳۸۰) بازارهای ایرانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ۲۲- سلطان زاده، حسین. (۱۳۸۵). فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران. با همکاری شهرداری تهران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ۲۳- شکویی، حسین. (۱۳۸۵). اکولوژی اجتماعی شهر، تهران: انتشارات دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
- ۲۴- صارمی، حمیدرضا و صارمی، مسعود، (۱۳۹۰)، بررسی و تحلیل عوامل موثر در تجلی شهر امن از دیدگاه اسلام، نشریه‌ی مدیریت شهری (۲۷): ۱۸-۷
- ۲۵- صالحی، اسماعیل. (۱۳۸۷). ویژگی‌های محیطی فضاهای شهری امن، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی معماری.
- ۲۶- طالبی، ژاله. (۱۳۸۳)، روابط اجتماعی در فضاهای شهری، نشریه‌ی نامه‌ی علوم اجتماعی (۲۴): ۱۸۰-۱۶۱
- ۲۷- فکوهی، ناصر. (۱۳۸۳). انسان‌شناسی شهری، تهران: نشر نی.
- ۲۸- فلامکی، محمد منصور. (۱۳۷۱). شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب. تهران: نشر فضا.
- ۲۹- کلانتری، محسن. (۱۳۸۰). بررسی جغرافیایی جرم و جنایت در مناطق شهر تهران، پایان‌نامه دوره‌ی دکتری دانشگاه تهران، استاد راهنما: دکتر محمد تقی رهنمایی
- ۳۰- مدنی پور، علی. (۱۳۸۷). فضاهای خصوصی و عمومی شهر، ترجمه‌ی فرشاد نوریان، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری تهران.
- ۳۱- نظریان، اصغر، (۱۳۷۲)، جغرافیای شهری ایران، تهران: انتشارات پیام نور.

- ۳۲- نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، دفتر معماری و طراحی شهری.
- ۳۳- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۶). ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو اسلامی. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- ۳۴- نقی زاده، محمد، (۱۳۷۹). صفات شهر اسلامی از نگاه قرآن کریم، نشریه‌ی صحیفه‌ی مبین (۲۲): ۴۰-۴
- ۳۵- همیلتون، ملکم. (۱۳۷۷). جامعه شناسی دین. ترجمه‌ی محسن ثلاثی. تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- ۳۶- یوسفی فر، شهرام. (۱۳۸۹). سرگذشت بازار بزرگ تهران، بازارها و بازارچه‌های پیرامونی آن در دوست سال اخیر. تدوین حسن حبیبی. تهران: بنیاد ایران شناسی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی